

ВІД ІСТОРІЇ ІДЕЇ ДО НОВОЇ СХЕМИ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

«Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща» презентує найважливіші для розуміння ролі Центрально-Східної Європи тексти Романа Шпорлюка, присвячені новітній історії України, Росії та Польщі, що розглядається в контексті історії цілого регіону.

Зацікавлення Романа Шпорлюка географічно охоплюють Центральну та Східну Європу, історично – модерну добу, тематично – національні рухи у цьому регіоні, які розглядаються в контексті світової історії. Із погляду теорії націоналізму дослідник робить це настільки цікаво, що його книжки потрапляють до силабусів американських університетів, а польська збірка есеїв знайшла своє місце в університетських програмах з історії та політології. В Україні, наскільки мені відомо, так сталося лише у Києво-Могилянській Академії.

Українському читачеві Роман Шпорлюк відомий не лише своїми книжками («Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста», 1998; «Імперія та нації», 2000, «У пошуках майбутнього часу», 2010), а й публікаціями на сторінках часописів: у щомісячнику «Сучасність» – ще тоді, коли він виходив на еміграції, а також після того, як його було перенесено до Києва у 1992 році; у «Дзеркалі тижня», «Дні», «Українському тижні» тощо. Менш численне гроно знає Романа Шпорлюка як блискучого викладача, ментора, учасника дискусій.

Публікації та лекції Романа Шпорлюка завжди вражають читачів і слухачів свіжістю погляду, лаконічністю й афористичністю. Читання книжок Шпорлюка я би порівняла з подорожжю по Центрально-Східній Європі з путівником, завдяки якому добре відомі нам пам'ятні місця з'являються перед нами цілком інакшими, й ми здатні побачити те, чого інші не бачили і впритул. Проте є одна умова, яку автор ставить своєму читачеві: бути готовим до інтелектуального виклику.

Вибрані есеї, які увійшли до книжки «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща», впорядковані не за територіальним принципом, як можна було б зрозуміти з підзаголовку книжки, а за проблемним. Адже автор цілеспрямовано наголошує на взаємозв'язку цих країн і неможливості розглядати історію однієї країни без ширшого контексту. Ці тексти дають змогу по-новому подивитися на історію кожної з цих країн зокрема й водночас у їхньому тісному переплетенні. У центрі зацікавлень Романа Шпорлюка – національні питання (згідно з ужитою в книжці термінологією – націоналізм). У модерній історії це – найважливіший фактор змін, рушій модернізації; сила, яка спричинила формування модерних націй і виникнення нового типу держави. Ця ж таки сила стала причиною декомпозиції імперій. Дослідника цікавить запитання, чи матиме націоналізм у XXI столітті таке ж значення для суспільних перетворень у регіоні Центрально-Східної Європи.

У післямові до читача автор зосереджує увагу на історії ненаписаної книжки. Він, за своїм звичаєм, вдається до парадоксу: пише про свої чергові кроки в цьому «ненаписанні», себто про начебто «проміжні» етапи роботи над новою історією України – різні власні публікації протягом більш ніж чверті століття. Книжка, яку бере в руки читач, – якщо післяслово сіриймати прямолінійно – є ніби замінником ненаписаного *opus magnum*. Звісно, це знову провокативна стратегія автора, якому хоч і виповнюється вісімдесят років, а проте він не припиняє гри з читачем. Адже насправді він належить до тих «центральноєвропейських джентельменів» – за висловом Ярослава Грицака, – ознакою яких є зокрема й те, що «книжки, статті та фільми за частотою цитувань завжди стоять на чолі всіх більш чи менш поважних світових списків».

У «Формуванні модерних націй...» Роман Шпорлюк представляє мапу інтелектуальної історії Європи й окреслює на ній коло питань, якими жили українські, російські та польські національні діячі протягом XIX і XX століття. Завдяки цьому зрозумілою стає унікальність і водночас універсальність проблем, з якими мали справу їхні національні еліти за модерної доби. На цій авторській інтелектуальній мапі сітку координат визначають процеси націєтворення. Дослідник показує їхнє зіткнення зі стратегічним прагненням Російської імперії до поширення своєї території та асиміляції тих територій, що визначаються як ядро держави, а, отже, з прагненням зберегти домодерні стандарти в модерному світі. Імперська експансія, коли йдеться про Росію, пов'язана з тактикою нівелювання національних рухів. Учений простежує, як те, що початково було тактикою, поступово перетворюється на політичну стратегією, а також пояснює, чому саме імперський проект виявився непривабливим не лише для поляків, а й для українців, а його переваги для росіян теж є сумнівними.

На перший погляд парадоксальними видаються висновки, до яких доходить автор: «запізніле націєтворення» найбільшою мірою стосується, на його думку, російської нації, яка стала жертвою імперської політики. Частина українських дослідників вважає, що Роман Шпорлюк переоцінює вагу і «російського питання», і наслідків імперської політики для недоформування модерної російської нації, яка не змогла чітко артикулювати модерну національну програму та здобути для неї достатньої підтримки. У цьому змаганні конкурентна – власне імперська – ідентичність виявилася сильнішою. Тому й спроби демократичних перетворень у Росії виявилися недовершеними, не знайшовши опертя в модернізованому російському суспільстві. Під цим кутом зору становище українців, «несподіваної нації», видається цілком виграшним, а «м'ятежних» поляків – руйнівників імперії – і поготів. Мабуть, саме те, що в цій інтерпретації процеси українського націєтворення не виглядають унікальними, а в українців з'явився конкурент до ролі першої жертви імперської політики, стало причиною, через яку українські дослідники найактивніше сперечалися з цією тезою Романа Шпорлюка. Тим часом його аргументи

уможливають краще розуміння російської політики XIX–XXI століть щодо східнослов'янських націй. Надії, які плекали західні політики та політологи щодо демократичних перетворень в Росії на зламі 1980–1990-х, виявилися марними. Студії Романа Шпорлюка допомагають зрозуміти, чому саме так сталося.

Три частини, на які поділяється ця книжка, віддзеркаляють різні проблемні поля. Гранд-наративи, які протистоять один одному (цьому питанню присвячена інша книжка Шпорлюка «Комунізм і націоналізм»), різні шляхи модернізації, які вони пропонують, нарешті «націоналізм після комунізму», себто осмислення того моменту, який легковажно названо було кінцем історії, – всі ці колізії інтелектуальної історії у східноєвропейській конкретиці стають темою першої частини книжки. У ній поміщено есеї, які презентують теоретичний контекст досліджень Романа Шпорлюка – студії з націоналізму в широкому значенні цього слова, запровадженому західною гуманістикою. Український читач, який не вперше має справу із цією проблематикою, чудово розуміє це поняття, а воно значно ширше, ніж те, яке дотепер поширене у мовному вжитку Східної Європи з обов'язковим негативним відтінком. Тут не місце для розлогих пояснень щодо змісту поняття націоналізм і націоналісти; тож обмежуся коротким: ідеться про націоналізм як феномен, притаманний формуванню та функціонуванню модерного суспільства.

У «Формуванні модерних націй» прочитується не просто обізнаність дослідника з різними теоріями націоналізму; автор втягує свого читача безпосередньо в найгостріші суперечки навколо природи націєтворення, учасником яких він був. У дискусії з Ернестом Гелнером, Мирославом Грохом і Бенедиктом Андерсоном Роман Шпорлюк наголошує на центральноєвропейській проблематиці. Адже західні дослідники зазвичай оминають не лише українську тему, а й польську. Роман Шпорлюк доводить, що це серйозний недогляд, і не лише з погляду історика Центрально-Східної Європи, природно зосередженого саме на цій території, а й з погляду теоретика націоналізму. Глибоке знання сучасних теорій нації поєднане із блискучим інструментарієм

історика цього регіону крім того, що дає авторові змогу переконливо аргументувати, ще й вписує історію цього регіону у світову історію на рівних правах, що було прагненням багатьох поколінь українських істориків (і польських також).

Про формування національних ідентичностей і модерних націй Роман Шпорлюк висловлюється афористично: «making one nation is unmaking the other nation» (у буквальному перекладі – «творення однієї нації означає пере-творення іншої нації»); інакше кажучи, «неісторичні нації народжуються на руїнах «історичної» нації»).

Такий підхід, – пише історик, – дає нам змогу розглядати творення України, Словаччини або Чехії як один з аспектів трансформації польської, російської, угорської та німецької домодерних держав. Отже, так звані «історичні» нації, тяглість яких зазвичай контрастує з історичною перервністю «малих» чи «неісторичних» націй, у новітню епоху націотворення також переживають глибокі трансформації.

(«Україна: від імперської периферії до незалежної держави»)/

Шпорлюк прагнув довести своїм американським читачам, що їм не завадить більше знати про Україну, бо це уможливило краще розуміння феномену нації – одну з найцікавіших дослідницьких проблем для історика, політолога чи соціолога. Він відкривав західному читачеві Україну, як цікавий предмет дослідження, зокрема вказуючи на роль, що її остання відіграла у розпаді СРСР. Це вміння проаналізувати українську ситуацію й викликати симпатію до неї поєднане з умінням зберігати дистанцію із об'єктом дослідження. Важко знайти твердження, прийнятніше у своєму універсальному розумінні права нації на самовизначення: «Ідея України як нації (...) полягає в тому, щоб забезпечити цій нації безпосередній доступ до центрів цивілізації та вихід із підпорядкованого статусу народу, який замість того, щоб самостійно контактувати з ширшим світом, приречений робити це через посередників». Схоже формулював це інший гарвардський історик, візантиніст Ігор Шевченко в есеї «Україна між Сходом і Заходом».

Увага чи емпатія, з якою Роман Шпорлюк представляє польську проблематику, є для української гуманітаристики чи-

мось винятковим навіть сьогодні. У дискусіях західних істориків і теоретиків націоналізму Шпорлюк обстоює місце не лише України, а й Польщі, що стало приводом для жартівливого означення дослідника, що переформулює один відомий вислів: *gente Ruthenus, agente Polonus*. Це не вперте нагадування про країни, які трактують як пасербиць у численних викладах європейської історії, а інтелектуально приваблива пропозиція інтерпретації, згідно з якою модерна польська історія, на думку Романа Шпорлюка, посідає особливо важливе місце у студіях націоналізму. Адже поляки були прикладом раннього становлення модерної нації, та саме в той час унаслідок поділів припинила своє існування держава, на яку мали би спиратися ці перетворення («Польща: теорія та практика модерної нації»). Польська нація «стала досконалою моделлю для всіх націй, що формувались і яким бракувало таких початкових умов, які мали поляки» (Там само). Також не можна говорити про націоналізм у ХІХ столітті, не згадуючи про Польщу, що Шпорлюк виражає афористично: це нагадує розмову про Гамлета без згадки про принца Данського.

Важливу роль у перетвореннях в регіоні Шпорлюк приписує також російському націоналізмові. Те, що він помічає російський фактор, напругу між «рятівниками імперії» та «будівниками нації», що зрештою призвело до виходу Росії із СРСР, видається однією з найцікавіших інтерпретаційних ідей, що стосуються російської історії. Історик вважає, що зусилля, скеровані на русифікацію неросійських народів, завадили розвиткові російського національного проекту. Користуючись відомою формулою Юджина Вебера, Шпорлюк стверджує, що політика русифікації ускладнила перетворення селян на росіян, а це своєю чергою стало причиною поразки лютневої революції 1917 р., себто спроби перетворити імперію на «нормальну» національну державу.

Надзвичайно цікаво Шпорлюк інтепретує започаткований наприкінці 1980-х років процес десовєтизації російської культури. На його думку, саме це призвело до появи аналогічних – але не тотожних – тенденції в інших республіках. Інші народи імперії теж згадали свою національну спадщину й почали вимагати її повернення, запускаючи в хід незворотний процес. Офіціоз, рятуючи «радянську культуру», запропонував звернути-

ся до російської культури 1920-х років, цієї, мовляв, «справжньої» комуністичної культури, ще «неспотвореної» пізнішими «помилками». Російські інтелектуали запропонували альтернативу: повернути спадщину поетів Срібного віку, а з епохи «раннього комунізму» вибрати тільки тих письменників, що впали жертвою режиму. Тим самим було зірвано спробу офіціозу. Варто додати, що трохи по-іншому склалося з «поверненням забутих імен» в Україні. Тут маніпуляції офіціозу вдалися краще. Наприкінці 1980-х років було реабілітовано письменників 1920-их років (згадаймо хоча б Хвильового); саме тоді ціла плеяда творців культури початку 1920-х років увійшла до канону. Паралельно з'явилися й такі письменники, як Олександр Олесь чи Микола Вороний, що були більшими патріотами, ніж модерністами. А ось радикальніші модерністи без соціалістичного родоводу, сучасники російських поетів Срібного віку, мусли ще почекати на свою чергу. Згодом, у 1990-их відбулася ціла баталія між прихильниками універсалістичного модерністичного проекту та захисниками національних цінностей, до яких вже беззастережно були зараховані твори письменників «розстріляного відродження». Твори модерністів залишилися поза головним канonom.

Роман Шпорлюк акцентує зв'язок культури та політики на конкретних (наведених) прикладах, окрім того реінтерпретуючи схему теоретиків націоналізму, зокрема три етапи розвитку націоналізму, які виокремив Мирослав Грох: наукова стадія, коли історики й етнографи нагромаджують матеріали та надають історії відповідного вигляду; культурна, коли ця історія стає засобом для творення спільного культурного простору; та, нарешті, політична, коли культурна окремішність шукає свого політичного виразу. На думку історика, національний рух є політичним від самого початку, оскільки наслідком праці національних будителів є «руйнування сфери ідеологічного домінування, в якій символи та цінності, а не ідентичність, є головними інструментами влади у суспільстві». Ба більше, Шпорлюк доводить, що послідовність цих стадій не завжди збігається зі схемою Гроха, а культура як така стає заміником політики, що вдало представляє не лише на вдячному прикладі польського національного руху ХІХ століття, а й на інших, менш очевидних прикладах, зокрема німецькому.

Друга частина книжки присвячена роздумам про суть імперії, що можна визначити як імперіологію. Центральною його темою – і це, мабуть, читача не здивує – стає Росія, її імперська спадщина та національне питання в СРСР, себто питання, якими найінтенсивніше займалася советологія до 1991 року. Наведу одне з базових тверджень Шпорлюка: «Радянський Союз фактично був перевтіленням Російської імперії, буквально – «новим втіленням», а менш буквально – новою Російською імперією».

Пишучи про російську імперію та СРСР, Роман Шпорлюк начебто відштовхується від загальновідомих фактів. Однак тим сильніше діють його аргументи:

Перше, що впадає в око саме як найочевидніший спадок імперської Росії, – це територіальний устрій та етнічний склад населення СРСР. Подібність цих параметрів ще більше вражає, якщо порівняти карти світу 1913 та 1990 рр.: з останньої зникають колоніальні імперії, свого часу створені Британією, Францією, Німеччиною, Бельгією, Нідерландами та Португалією на величезних просторах Азії та Африки. Водночас загальні контури Росії та СРСР залишались на диво схожими. Зрозуміло, що ані Гельсінкі, ані Варшава вже не перебувають у межах СРСР, однак втрата цих територій була компенсована привласненням інших: Галичини, Буковини та русинських повітів Угорщини, – всі вони 1913 р. належали до Австро-Угорської імперії, від якої сьогодні також залишилися тільки спогади.

(«Імперська спадщина
та національне питання в СРСР»)

Цитована стаття писалася у другій половині 1988 року (опублікована 1990-го), а, отже, випереджала моду на імперіологію, яка запанувала на початку 1990-х. Ця стаття була продовженням дослідницьких зацікавлень Шпорлюка роллю національного чинника в царській Росії й у СРСР, вона була черговою в серії його розвідок, присвячених імперії, що з'явилися у колективних працях.

У соціалістичних країнах, а зокрема в СРСР, трактування Радянського Союзу як імперії приписували винятково західним

реакціонерам. Писати критично про СРСР і зокрема про його національну політику як одну з причин його приреченості, не належало до легких завдань і аж ніяк не сприяло популярності в західному інтелектуальному світі. У східноєвропейських країнах це сприймалося трохи інакше. Якщо в Польщі ця офіційна позиція щодо советології не сприймалася всерйоз ані в середовищі істориків чи соціологів (меншою мірою це стосується політологів), ані серед інтелігенції загалом, то в СРСР, у тому числі в Україні, цей ідеологічний штамп був аж надто поширений (почасти він зберігся й після розпаду Радянського Союзу). До речі, ще кільканадцять років тому редакторові книжки «Імперії та нації», Георгію Касьянову, довелося пояснювати, «що автор (Роман Шпорлюк. – О. Г.) не належить до тієї школи класичної «советології», яка десятиліттями «викривала» радянську систему, обмежуючись констатацією її негараздів чи політичними звинуваченнями на адресу радянського керівництва, формуючи негативний ідеологізований образ комунізму, СРСР та «соціалістичного табору». Така потреба показати, що згаданий автор не належить до прославленої (чи точніше – знеславленої) радянською пропагандою формації західних советологів, видається дуже характерною. Тим часом на Заході, зокрема у США, аж до кінця 1980-х років вважалося, що писати про СРСР як про імперію – царина антикомуністів, що було рівнозначне консерватизму, до якого погано ставилися більшість інтелектуальних кіл, приписуючи йому ідеологічну заангажованість і заперечення методів наукового аналізу. Коли навесні 1990 р. разом із групою колишніх діячів опозиції я вперше потрапила до США, спосіб мислення про Радянський Союз в університетських колах і осередках, що формують інтелектуальну думку (think-tanks), спричинився до мого глибокого розчарування. Тут не лише не трактували СРСР як імперію (що в моєму середовищі запереченню не підлягало); здебільшого там, де я побувала, загрозливою видавалася сама перспектива створення незалежних держав (з нашого погляду надзвичайно тоді близька й дуже бажана) на місці колишніх республік СРСР. Уява цих політологів малювала образи страхітливої анархії, неунікної у випадку розпаду СРСР. Якоюсь мірою це можна зрозуміти: дихотомічний поділ зручніше відповідає структурам сприйняття дійсності, ніж мозаїка, до

якої треба приглядатися; один могутній партнер може здаватися певнішим за нових партнерів (нехай із ним і дуже важко, але він знайомий), хоча би тому, що з тими довелось би тільки знайомитись і запам'ятовувати якісь нові імена... Можна було б у цьому місці додати інші приклади: виступ Джорджа Буша в Києві у 1990 р., в якому американський президент відмовляв українців від прагнення до створення незалежної держави; чи трохи пізніший прогноз ЦРУ щодо розпаду України, що видавався аж надто подібним до російських навіювань, а виявився інтелектуальною поразкою аналітиків, яку попри те намагалися повторювати знову й знову, зокрема й під час Помаранчевої революції. Можна пригадати назву книги Ендрю Вілсона «Українці: несподівана нація» (Andrew Wilson. The Ukrainians. Unexpected Nation. – Yale University Press, 2000), видану 2003 року польською, і, що характерно, без підзаголовку. (Може, в інших інтелектуальних просторах українська нація була несподіваною, але полякам, які всю першу половину століття доводилося стикатися з конкурентами щодо «споконвічно польських» територій – аж ніяк.)

На питання про те, що буде далі після імперії, яке порушували на початку 1990-х років й аналітики, й звичайні люди, яким дедалі менше подобався «цікавий час», у якому їм довелось жити, можна було дати дві взаємовиключні відповіді: ера войовничих націоналізмів або демократизація суспільного життя. Ті, хто був сповнений побоювань щодо майбутньої Європи, зверталися до старого поняття Східної Європи й писали, що падіння комунізму витворило ідеологічну порожнечу, яку – щонайпевніше – заповнить націоналізм. Передбачалося, що хвиля націоналізмів поширяться на цілу територію Південної Європи, а також колишніх союзних республік. Тому *de facto* комунізм трактували як «менше зло» й традиційно приписували «відсталім східним європейцям» податливість згубному для них націоналізмові. Ті, хто вбачав у крахові імперії історичний шанс, користувалися поняттям Центрально-Східної Європи і твердили, що її суспільствам вдасться скористатися довгоочікуваною свободою. Це означало заперечення поділу Європи, який принесла Ялта, а також нагадування про право народів на самовизначення.

Дискусії про те, як виглядатиме нова Європа, були надзвичайно жваві, адже побоювання й упередження, з одного боку, а надії – з іншого, були колосальні. Прибічники спільної Європи прагнули показати, що наростання націоналістичних тенденцій є зовсім не наслідком краху комунізму і аж ніяк не заповненням ідеологічної порожнечі, а результатом тривалого процесу формування сучасних націй. Лешек Колаковський на сторінках впливового журналу «Daedalus» писав: «Націоналізми не вистрибнули раптово з морозильної камери (комуністичної ідеології – О. Г.), а просто отримали більше простору для розвитку». У цьому ж есеї він також пояснював, що «не було жодної ідеологічної порожнечі, яка нібито раптово утворилася внаслідок падіння старого режиму; адже, доводив автор «Головних течій марксизму», комуністична ідеологія перестала вважатися живою можливістю значно раніше. Своєю чергою, націоналістичні настрої теж не були «заморожені» й уже довгий час давали про себе знати, паралельно із поступовим ослабленням тоталітарного тиску всередині комуністичних держав. Цей процес точився понад тридцять років, поки не настав славетний 1989 рік!»

Автор книжки «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» (1-ше вид. 1988 р.) датував початок боротьби цих двох ідеологій (гранд-наративів) 1848 роком. У передмові до її наступного видання (1991) Шпорлюк не без вдовolenня зазначав, що найкращою ілюстрацією актуальності проблематики, порушеної у книжці, були події 1989–1990 рр. У наступних своїх книжках учений продовжує цю думку й доводить на прикладах країн Центрально-Східної Європи, що саме націоналізм був найсерйознішим суперником марксизму. І, справді, ця думка знайшла підтвердження спершу в подіях «осені народів» 1989 року, далі – в утворенні незалежних держав на місці СРСР. Коли гарвардський історик пише про дороги до модерності в досліджувану регіоні, то виступає проти поширеного в англосаксонському науковому світі погляду, що лише державам притаманна модернізаційна сила. На його думку, що стосується народів, які не мають власної держави, саме національні рухи (націоналізм), а не держави (тим паче – не імперії) є головною модернізаційною силою. Дослідник наголошує на особливій

позиції польського національного руху, який наприкінці ХІХ ст. був більшою модернізаційною силою, ніж російська держава чи навіть австрійська або пруська. Це не лише суто теоретична суперечка про різні шляхи модернізації, а й про місце історії народів Центрально-Східної Європи у європейській та світовій історії. Шпорлюк аргументовано доводить: недоліки теорії Ернеста Гелнера (з відомою метафорою Руританії та Мегаломанії, себто традиційного й модерного суспільства) породжені тим, що британський антрополог не взяв до уваги польського прикладу. Роман Шпорлюк показує також прогалини в інших інтелектуальних хітах, наприклад, у книжці Лії Грінфельд «Nationalism: Five Roads to Modernity» («Націоналізм: П'ять шляхів до модерності»), де авторка у своїх міркуваннях занадто швидко перестибнула від західноєвропейських країн до Росії. По дорозі непоміченою залишилася вся Центрально-Східна Європа.

Один із найновіших текстів у цьому розділі присвячений Леніну та його трактуванню національної проблеми. Протягом останнього століття про це чимало написано, але серед усього прочитаного (якого, зізнаюся, таки значно менше, ніж непрочитаного) я не знаходила тверджень, подібних до Шпорлюкових, що «більшовики мали рівно стільки ж поваги до незалежності України, як і до незалежності Росії». Інше міркування, яке цілком вкладається у парадоксальний стиль Шпорлюкового мислення, або – за його власним визначенням – спроби впізнання тих фактів, що мають виняткове значення для майбутнього («facts pregnant with the future», тобто «факти, вагітні майбутнім»), стосується трактування Леніним «російського питання», яке згодом зробило можливим мирний процес розпаду Радянського Союзу, позаяк канонічним стало ленінове твердження про існування поруч із російською української нації й заперечення існування «общерусской».

У контексті всього розділу, присвяченого російській імперії та її проблемам із національною політикою та формуванням модерної російської нації, трохи неочікуваною може здатися читачеві польська тема: у розмові з Анджеєм Новаком Роман Шпорлюк міркує про те, чи була Польща імперією. Адже прийнятою стала думка, що Україна стала полем битви між Росією та Польщею, а, отже, – змаганням двох потуг. Дослідник крок

за кроком показує, наскільки хибною є ця думка, породжена «націоналізацією простору» Давньої Речі Посполитої, довершеною *ex post* польськими істориками і/або національними діячами зламу XIX та XX століття.

Останній, «український», розділ містить есеї, присвячені модерній Україні. Завдяки методологічному підґрунтя попередніх двох розділів читач легко орієнтується в тому, як автор трактує модерну історію України, а також у чому полягає методологічна новизна цього підходу, яка виникла на перетині між студіями з націоналізму та імперіологією. Інші методологічні рамки дають змогу побачити історію модерної України в ширшому контексті.

Це засадничий постулат дослідника: розглядати формування новочасної української нації в контексті історії цілого регіону, а не лише Російської імперії. Водночас це один із парадоксів, які так полюбляє Роман Шпорлюк: досліджуючи сутність імперії, він не лише доходить висновку, що вона (імперія) упосліджує у модернізаційних здатностях титульну націю, а й що вона пришвидшує розвиток націоналізмів інших підкорених імперією націй, особливо тих, які проживають на територіях не лише імперії, а й інших держав (приклад України та Польщі).

Одним із найглибше усталених інтерпретаційних стереотипів, що стосуються історії України, є твердження, що Україна понад три століття перебувала під пануванням Росії. Цей стереотип відчутно позначився не лише на громадській думці, а й на дослідженнях – не лише західних, – у яких саме через цю призму розглядається українська проблема. Без сумніву, цьому сприяла офіційна російська історіографія, згодом підкріплена пропагандою «трьохсотріччя воз'єднання» (Переяславська Рада 1654 р.). Однак, якщо подивися на історичну карту, значна частина земель нинішньої України ані в 1654 році, ані на більш як століття пізніше, в 1775, після ліквідації Катериною II Запорізької Січі, до Росії не належала. Шпорлюк нагадує ніби підставові факти:

До 1648 року практично всі українці перебували у складі Речі Посполитої, кордони якої сягали східних наддніпрянських земель. Лише після 1667 року частина цього величезного (сучасні території Чернігівської та Полтавської областей і

Київ) простору перейшла під владу московського царя. Однак навіть більші території й більше українського населення перебувало під владою Польщі, а не Москви. [...] Що ж до Південної України (включаючи Крим), яку Росія завоювала наприкінці XVIII ст. в Османської Порти, то в цьому разі можна говорити про декілька століть тривалого впливу ісламських володарів. Зовсім іншою була ситуація в Західній Україні. Закарпаття безперервно перебувало у складі Угорщини від Середніх віків до 1919 року, коли воно було анексоване новоутвореною Чехословаччиною. У 1939–1944 рр. воно знову опинилося під Угорщиною, і лише після цього вперше у своїй історії перейшло під владу Москви. Чернівці та Північна Буковина), перебували у складі Румунії з 1918 р., й перейшли під радянську владу лише 1940 р., формально ж стали частиною СРСР після 1944 р.

[«Україна: від імперської окраїни до незалежної держави»].

Тут я уриваю цитату, бо історія Східної Галичини читачам добре відома. Ці міркування ведуть до очевидного висновку: Україну не можна розглядати як частину історичної Росії. Із таким висновком важко погодитися дослідникам не лише в Росії, а й у багатьох колах на Заході, де охоче залишають Україну в сфері російських впливів. Ба більше – «звичайна схема» викладу модерної історії України прийнята і в українських інтепретаціях. Ця схема фокусується саме на підросійській Україні, а інші території, зокрема Галичина та Буковина (іноді названі окупованими) опиняються поза головним річищем національного нарративу, й автори не помічають за собою цієї постімперської схеми.

«Звичайна схема» української історії виявляється нежиттєспроможною не лише з огляду на її етноцентризм і зосередженість на «підросійській»/радянській Україні, а й на занадто вузькі рамки. Унаслідок такого трактування модерна історія Східної Галичини та Буковини чи Півдня України не вміщається у головному національному нарративі, немовби з нього «випадає», попри зусилля істориків домодерної доби виписати ідею об'єднаної України від доби Руської держави аж по сучасну їм епоху. Тож Схід і Захід – ну зовсім, як у Кіплінга – ніяк не зійдуться (так само це твердження стосується модерної історії української літератури).

Схема, яку століття тому випрацював Грушевський і яка підважила «звичайну схему «руської» історії», даючи простір історії українській, і в результаті суттєво допомогла сконструювати українську націю, не допомагає осмислити модерну історію України. На мою думку, вона гальмує продовження процесу конструювання модерної нації. Інакше кажучи, ментальна мапа України Грушевського залишалася в межах Російської імперії. Тиражуючи її – свідомо чи не зовсім свідомо – послідовники батька української історіографії залишаються в тих самих межах (і обмеженнях).

Проект нової історії України, який пропонує Роман Шпорлюк і обриси якого оприявляються в цій книжці, потрібно розглядати на іншій мапі, ніж та, яка була доступна Грушевському. Автор залюбки вдається до однієї з популярних на зламі XIX та XX століття метафор: залізниця як символу модернізаційних перетворень. Проте він суттєво її ускладнює; жартома порівнює українську історію із залізничною колією: широкою в Росії, «європейською» – в Австрії, і вузькоколіюку – на Закарпатті; залізниця, що функціонує лише на обмеженій території і ніяк не стикується між собою. Ця жартівлива метафора водночас є і дослідницьким постулатом: поруч із політичними мапами історик повинен вміти користуватися ще й іншими мапами, що враховують соціальну та культурну різноманітність досліджуваного ареалу, а також бути здатними помітити суспільну вагу віртуального, на перший погляд, простору ідей. Приклад історії XIX століття є аж надто промовистим.

Отже, як же нам переміщатися вглиб історії не такою вже – за сучасними мірками – неосязною територією, коли на значній її частині прокладена широка російська колія, на іншій – тій, яка ввижається частиною «справжнього» європейського простору, – колія, яка дає змогу пересуватися в межах материкової Західної Європи аж до Піренеїв, а на території Східних Карпат вона (колія) стає вузькою, як усі альпійські колійки? Невже це можливо винятково з висоти пташиного польоту? І ніяк не вдасться зазирнути вглиб?

Карта залізничних сполучень Російської імперії по-справжньому вражає – передовсім імпазантною протяжністю колії.

Якщо до неї придивитися докладніше, виявиться, наскільки мало охопленими залізничними сполученнями, а, отже, й причеченими на запізнену модернізацію, були території Волині, Полісся та значної частини Поділля (близько четвертої частини сьогоднішньої України). Натомість австро-угорська залізниця була однією з найрозвинутіших у Європі, і за загальною протяжністю лінії, здається, не поступалася «неозорій» російській. Правда, Східну Галичину теж не балувала, як і російська – Волинь, а проте галичани цілком природно мислили себе в межах Центральної Європи: після гарної вечері у Віденській кав'ярні в столиці краю, Львові, встигнути на вечірній поїзд до столиці країни, Відню, там поснідати, а вже наступного вечора захоплюватися співом Соломії Крушельницької – «найпрекраснішої Мадам Батерфляй» Джакомо Пуччіні в міланській Ля Скалі. І все ж, Крушельницька мріяла про українську сцену, якої на той час не було ані в Галичині, ані в Наддніпрянщині. У її полі зору, як і галицьких українців, що доводить Роман Шпорлюк, була карта не лише Австро-Угощини, а й Італії, Пруссії чи Франції. Для того, щоб уявити себе на українській сцені, Соломія Крушельницька потребувала іншої карти – не лише Центральної чи Західної Європи, а всієї Європи: від Атлантики до Уралу, від Фінської затоки Балтійського моря до Батумської бухти на Чорному морі. Така карта була так само придатною для підданої Російської імперії, Лариси Петрівни Косач (Лесі Українки), письменниці, яка ввела європейську тематику до української літератури. Щоправда, Роман Шпорлюк про цих жінок не згадує у своїй книжці, однак я наводжу їхній приклад задля того, щоби читач краще збагнув перспективу дослідника й ті інтерпретаційні можливості, які вона відкриває майбутнім історикам, якщо тільки вони готові мислити нестандартно.

Роман Шпорлюк простежує, як поступово протягом XIX століття змінюються ментальні мапи та як, мірою цього, пере-творюються уявлення про культурну спільноту українців. В есеї, присвяченому «картографуванню» України на зламі XVIII та XIX століть, дослідник використовує твердження дослідника ментальних мап Герна («мапи часом виконують ту ж функцію, яку виконує писання історії»), щоби показати корені модерно-

го українського національного руху (націоналізму), які, на його думку, сягають кінця XVIII ст. і пов'язані зокрема з виданням «Описів Харківського намісництва».

Міркування про перше видання «Енеїди» Котляревського є претекстом для розмови про те, як мова простого народу стає невід'ємною частиною поняття батьківщини спочатку серед еліти, а згодом, коли втілюється у життя модернізаційний проект «із селян в українці», парафразуючи Юджина Вебера, «вибирають батьківщину» і селянські сини та дочки. Цитата 1797 року з Гете та Шіллера («Німеччина? А де ж вона?»), в якій ідеться про розмежування на Німеччину культурну та Німеччину політичну, має проковувати не лише до переосмислення поняття «історичної нації», а й до порівняння. Використання порівняльного методу і є тим, що робить Шпорлюкові есеї такими інтелектуально привабливими та провокативними водночас. На цьому тлі архівір польського романтизму «Пан Тадеуш» (1834) і справді є національною епопеєю, а не щемливою епітафією Давньої Речі Посполитої; «Енеїда», написана за цієї ж доби, коли висловили своє запитання німецькі поети, виявляється своєрідним маніфестом, у якому було чітко визначено місце українців серед європейських націй. Пригадуючи нібито всім відому біографію Котляревського, автор кожен життєвий етап письменника зіставляє з подіями в регіоні та Європі й показує, наскільки важливим для переходу від домодерної доби у модерний час є саме цей контекст: поділ Речі Посполитої, наполеонівських походів тощо. Шпорлюкові міркування допомагають побачити ширше поле, в якому формується не лише автор «Енеїди», а й ціле середовище, що забезпечило цьому творові шлях до читача. Недаремно епіграфом до цього есею стали слова дослідника націоналізму Адріана Гестінгса: «тексти до певної міри створюють народи». Шпорлюк доводить, що Рубікон на шляху до нації, за Гестінгсом, було перейдено саме тоді, разом із виданням «Енеїди».

Есей «Видавай або пропадай» є прикладом довершеної зміни в методології Романа Шпорлюка, у якій від кільканадцяти років дедалі вагоміше місце в дослідженнях інтелектуальної історії відіграють культурологічні студії, які суттєво доповнюють його давніші студії з історії ідеї та гранд-наративів.

Інтелектуальна біографія Романа Шпорлюка, сподіваюся, буде ще написана. Українському читачеві, зосередженому на проблемах материкової України, проблематика присутності/відсутності в західному інтелектуальному світі, як і творення ліберальної формації серед українських емігрантів, видається і далекою, і не зовсім актуальною з огляду на стан перманентної кризи, в якій перебуває молода українська держава. Тим часом цілий пласт української історії ХХ століття, зокрема інтелектуальної історії, залишається terra incognita якраз тоді, коли не лише вже немає залізної завіси, а й відбулася комунікаційна революція. Здається, все ще найбільшою популярністю користується ментальна мапа другої половини ХХ століття. Ми готові щодня сприймати затерті фрази про глобалізацію, просторікувати чи то про її переваги, чи то про недоліки, але не готові змінити стару карту на нову – ту, на якій побачимо не лише Жмеринку чи Шепетівку, а й Варшаву, Лондон чи Кембрідж. І спробуємо з цієї перспективи поглянути на власні проблеми та проблеми інших.

Оля Гнатюк